

Socialisme og kvindefrigørelse i kejsertidens Tyskland

For socialisterne lå nøglen til frigørelse for arbejderklassens kvinder i lønarbejde og ubrydelig solidaritet med arbejderklassens mænd

Af Kirsten Gomard

Temaet for denne artikel er udviklingen af socialismens kvindeemancipationsteorier i slutningen af det 19. århundrede, hvor SPD, det Tyske Socialdemokratiske Parti, internationalt set spillede den førende rolle i arbejderbevægelsen. Fokus vil særligt være Clara Zetkins rolle både som ideolog og især som formidler gennem tidsskriftet *Die Gleichheit*, som hun redigerede fra 1892 til 1917. Men for at forstå, hvad der foregik, er det nødvendigt at kaste et kort blik både på arbejderbevægelsens historie med dannelsen af Første og senere Anden Internationale og på forholdene i det tyske kejserrige i årtierne op til Første Verdenskrig.

Den unge Clara Eißner i 1878. Måske er billedet taget i anledning af hendes lærerinde-eksamen?

Kvindearbejde

Den Første Internationale så dagens lys i London i 1864 som en international sammenslutning af arbejderpartier og -foreninger. Den blev opløst igen på grund af indre stridigheder i 1876 (Evans 1979). Et af de diskussionspunkter, man tog op på Internationalens kongresser, var spørgsmålet om kvindearbejde, som skulle blive et væsentligt omdrejningspunkt for arbejderbevægelsens kvindeemancipationsteorier.

I løbet af det 19. århundrede havde industrialiseringen gjort det muligt at bruge kvinder som arbejdskraft i fabrikkerne. Maskinerne betød, at mænds fysiske styrke ikke var nødvendig i samme grad som tidligere. Erfaringerne i England, hvor denne udvikling var længst fremme, viste, at kvinderne dermed kom til at fungere som konkurrenter til de mandlige arbejdere. Det større udbud af arbejdskraft resulterede i lavere lønninger, så både mand og kone var nødt til at arbejde, og kvindernes fravær i familien øgede de sociale og sundhedsmæssige problemer blandt arbejderne.

Arbejderforeningerne under Første Internationale var uenige om kuren. Store grupper mente, at kvindearbejdet skulle forbydes ved lov, og kvinder følgelig heller ikke skulle have muligheden for at organisere sig i fagforeninger. Når konkurrencen ophørte, ville mændene igen kunne tjene en familieløn, og kvinderne kunne tage sig af hjem og børn. Men i stigende grad vandt marxistiske synspunkter indpas. Karl Marx havde udgivet det første bind af *Das Kapital* [Kapitalen] i 1867. Ifølge hans analyser, som allerede var foregrebet i *Manifest der Kommunistischen Partei* [Det Kommunistiske Manifest] i 1848, er det i kapitalisternes interesse at købe arbejdskraften så billigt som muligt. Hvis den pris, en mandlig arbejder kan få for at sælge sin arbejdskraft, er så lav, at familien ikke kan leve af det, bliver det nødvendigt, at også kone og muligvis børn sælger deres arbejdskraft for at overleve. En ideel situation for kapitalisterne, der dermed får flere menneskers arbejdskraft til rådighed for samme pris. Problemet er ifølge marxistisk tankegang ikke kvinders lønarbejde som sådan, men de vilkår, det har under kapitalismen. Det er kapitalismen, der skal bekæmpes, og ikke kvindearbejdet (Thönnessen 1969/1976: 18 ff.).

Det tyske kejserrige og det Tyske Socialdemokratiske Parti

Mens disse diskussioner foregik i den internationale arbejderbevægelse, skete der store politiske og materielle forandringer i Tyskland. Overgangen fra landbrug til industri var begyndt senere end i England, men var fra omkring 1860 i fuld gang. 1871 grundlægges det tyske kejserrige som nationalstat, ved at en række tyske stater indgår i en fælles statsdannelse. Preussen, der sammen med Østrig havde ført krig mod Danmark i 1864 og efterfølgende førte krig mod Østrig i 1866 og mod Frankrig i 1870, blev den dominerende stat, og den preussiske konge blev tysk kejser. Det tyske kejserrige blev en militaristisk og autoritær stat med begrænsede

demokratiske rettigheder, der kun gjaldt mændene (Klos 1996).

Som følge af industrialiseringen voksede de tyske byer hurtigt, og der dannede sig et byproletariat, der levede og arbejdede under usle forhold. En by som Berlin havde i 1850 419.000 indbyggere. I 1910 var indbyggertallet 2.1 million som følge både af urbanisering og en stærk befolkningstilvækst (Klos 1996: 30-31).

Under indtryk af de dårlige arbejds- og levevilkår var arbejderne i Tyskland allerede begyndt at organisere sig i 1860'erne i partier og fagforeninger, som skulle blive kimen til Europas stærkeste arbejderbevægelse i tiden op til Første Verdenskrig. Nogle af disse fagforeninger optog medlemmer af begge køn, mens kvinderne i andre tilfælde måtte organisere sig separat på grund af mændenes modstand (Thönnessen 1969/1976: 28ff.).¹ I 1875 grundlagde man SPD, det Tyske Socialdemokratiske Parti, ved en sammenslutning af to mindre arbejderpartier (Thönnessen 1969/1976). Primus motor i denne proces var August Bebel (1842-1913), som blev partiformand og var det resten af livet. Han var håndværker af uddannelse og havde været aktiv i arbejderbevægelsen lige fra den første spæde start i 1860'erne. Han tilbragte i tidens løb sammenlagt næsten fem år i fængsel for sine politiske synspunkter. Efter kejserrigets grundlæggelse blev han i 1871 medlem af den nye fællestyske Rigsdag. Dette var han med enkelte afbrydelser indtil sin død.

På Det Socialdemokratiske Partis stiftelseskongres i Gotha i året 1875 var der i forslaget til partiprogram krav om valgbarhed og stemmeret for alle mandlige statsborgere. Dette forsløg August Bebel ændret til krav om valgbarhed og stemmeret for statsborgere af begge køn. Det var for radikalt for flertallet og vandt ikke gehør. Kompromisvedtagelsen blev et krav om valgbarhed og stemmeret for alle statsborgere, en formulering, som ikke nævnte kvinder eksplicit, men hvor det var muligt at underforstå dem. Først i 1891, på kongressen i Eisenach, vedtog man en formulering, som kræver politiske rettigheder uanset køn (Thönnessen 1969/1976: 32-33; 50).

Kvinden og socialismen

August Bebel huskes i dag som den teoretiker, der har leveret det mest omfattende bidrag til den socialistiske kvindeemancipationsteori, et område, hvor Karl Marx ikke havde så meget at sige (Evans 1979: 35). Bebel's bog *Die Frau und der Sozialismus* [Kvinden og Socialismen] udkom i sin første udgave i 1879, og senere kom den i flere udvidede og omarbejdede udgaver. Den blev

meget hurtigt oversat til en lang række sprog.² Bogens hovedsynspunkt er det klassisk marxistiske: Det er de økonomiske forhold, og hverken Gud eller kvindens natur, der bestemmer kvindens placering. Kvindens stilling skifter historisk i forhold til produktionsforholdene. Og – i polemik mod borgerlige kvinderetskvinners kamp for kvindefrigørelse – der skal ikke føres særskilt kvindekamp. Arbejderkvindens plads er ved mandens side i klassekampen, og kampen gælder proletarietets revolution af den kapitalistiske samfundsorden. I forlængelse af revolutionen vil så også kvindernes frigørelse følge. I et berømt citat beskriver Bebel sin socialistiske vision:

Kvinden i det nye samfund er socialt og økonomisk fuldkommen uafhængig af manden [...] hun er fri og lige i forhold til manden og bestemmer selv over sit liv. Hendes opdragelse svarer til mandens bortset fra de forskelle, der er betinget af hendes køn. Når hun lever under betingelser, der svarer til hendes natur, kan hun efter behov udvikle og bruge sine fysiske og åndelige kræfter og evner. Hun vælger at udfolde sig på de områder, der svarer til hendes ønsker, tilbøjeligheder og anlæg, og virker under de samme betingelser som manden. Hun arbejder praktisk i et eller andet erhverv, og senere på dagen er hun opdragerske, lærerinde og plejerske. Senere igen udøver hun en eller anden kunst eller videnskab, og endelig udøver hun forvaltende funktioner. I kærlighedsvalget er hun fri og uafhængig, og kun kærlighed får hende til at slutte forbund med en mand [...] de børn, som hun måtte have, begrænser ikke hendes frihed, men forøger kun hendes glæde ved livet. Plejersker, lærerinder, veninder og den opvoksende kvindelige ungdom står ved hendes side, når hun har brug for hjælp (Bebel 1879/1929/1979: 474 ff., min oversættelse).

Visionen er interessant på baggrund af de kvindeemancipationsteorier, der var i omløb i slutningen af det 19. århundrede. Dele af den borgerlige kvindebevægelse argumenterede for kvinders rettigheder under strategisk henvisning til kvinders og mænds lighed som samfundsvæsner. De så først og fremmest kvinder og mænd som ens i deres menneskelighed. Derfor var det uretfærdigt at nægte kvinder de rettigheder, som mænd havde, når det gjaldt f.eks. uddannelse, erhverv, ret til egen indtjening, personlig myndighed og stemmeret. Andre fløje argumenterede for de samme rettigheder for kvinder med henvisning til kvinders særlart. Kvinder blev set som så vidt forskellige fra mænd, at kønne måtte forstås som komplementære (Ravn 1989). Som 'samfundsmoder' måtte kvinden derfor have indflydelse på alle områder. Bebel-citatet ovenfor er interessant, fordi han additivt indarbejder elementer fra både ligheds- og forskelsdiskursen, men målestokken er tydeligvis manden. Kvinden skal emanciperes ved at bevæge sig ind på traditionelt mandligt terræn i erhverv, kunst, videnskab og forvaltning. Men samtidig bevarer hun de funktioner, der traditionelt var tillagt kvinderne, som opdragerske, lærerinde og plejerske samt ansvarlig for børnene. Og det er *hendes* køns byrder, der

¹ Fra 1870'erne blev der også i Danmark skabt flere fagforeninger for kvinder, tildels fordi mændene ikke ville vide af dem (Wolthers 2002). KAD, Kvindeligt Arbejderforbund i Danmark, har som den eneste overlevet til nutiden, men er fra 2005 fusioneret med SID til Forbundet 3F.

² På dansk udkom den første gang under titlen *Kvinden i Fortid, Nutid og Fremtid* i 1885 i avisen *Socialdemokraten's* føljeton oversat af S.K (Statsbiblioteket: SOL).

lettes ved en professionalisering af kvindelige omsorgsopgaver. At mænd kunne tænkes at deltage i børneomsorg og husarbejde, lå ikke inden for Bebels horisont (Evans 1979: 51).

Formuleringen af en socialistisk seksualmoral, hvor kærligheden er afgørende, er også vigtig at notere sig. Ikke mindst fordi det med al tydelighed viser, hvordan socialismens idealer også bærer præg af romantikkens tankegods: Følelserne frem for alt. Man ser et indirekte svar på positioner i den borgerlige kvindebevægelse, hvor et væsentligt krav var kvinders adgang til uddannelse og erhverv med henblik på, at de kunne forsørge sig selv og ikke var henvist til at gifte sig for pengenes skyld (Twellmann 1972/1976).

Et andet vægtigt bidrag til den socialistiske kvindeemancipationsteori var Friedrich Engels' bog *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates* [Familiens, privatejendommens og statens oprindelse] fra 1884. Engels arbejder historisk-antropologisk og peger på, at kvindens stilling i familie og samfund ikke alene hænger sammen med produktionsforholdene, men også med ejendomsrettens udvikling. Engels hypotese er, at kravet om kvindens seksuelle troskab mod manden opstår sammen med indførelsen af den private ejendomsret. Manden skal kunne være sikker på, at arvingerne til hans ejendom er hans eget kød og blod. Bebel indarbejder en hel del af Engels' argumentation i sine senere udgaver af *Die Frau und der Sozialismus*.

Socialistlovene og foreningslovene

Socialisternes fremmarch vakte politisk bekymring i kejserriget, og i 1878 vedtog Rigsdagen undtagelseslove mod socialisterne under indtryk af et par attentatforsøg mod kejseren. De var faktisk ikke begået af socialister, men for rigskansleren, Bismarck, var de et velkomment påskud. Socialistlovene skulle i første omgang kun gælde et par år, men de blev forlænget gentagne gange indtil 1890. Socialister kunne fortsat opstilles og vælges til Rigsdagen, men ellers var hensigten at gøre partiarbejdet umuligt. Partiforeninger blev forbudt, socialister blev fængslet eller udvist – hvis de da ikke selv gik i landflygtighed – og trykning af socialistiske aviser og andre skrifter blev gjort ulovlig (Thönnessen 1969/1976: 37).

Opfindsomheden var imidlertid stor, så partiarbejdet gik ikke i stå. Partikongresser blev holdt i udlandet. Oplysningsforbund, sygekasser og begravelseskasser, der officielt var upolitiske, fungerede i praksis som ramme om socialistiske aktiviteter. Foredrag om klassekampen blev annonceret under titler som "Den tidlige kristendom", "Folkeovertro", "Ægteskabets historie og kvindens stilling i fortiden" eller "Muhammedanismens kulturelle betydning" (Gomard 1981). Socialistiske skrifter blev indsmuglet via Schweiz. Det gjaldt blandt andet Bebels *Die Frau und der Sozialismus*, som i de første mange år blev kamufleret under den uskyldige titel *Die Frau in der Vergangenheit, Gegenwart und*

Zukunft [Kvinden i fortid, nutid og fremtid] (Evans 1979: 41).

Tvært imod statens intentioner kom illegaliteten til at gavne socialisterne. De tredoblede deres stemmetal i denne periode fra 6.1procent af stemmerne ved rigsdagsvalget i 1881 til 19.7 procent i 1890 (Klos 1996: 32). Socialistlovene blev ophævet i 1890, men specielt for kvinderne var trængslerne ikke forbi. I en række tyske delstater eksisterede der indtil 1908 foreningslove, der forbød kvinder, børn og lærlinge at organisere sig politisk (Thönnessen 1969/1976: 30).

Clara Zetkin

Tiden er nu inde til at lade denne artikels hovedperson gøre sin entré: Clara Eißner blev født 1857. Hendes far, Gottfried Eißner, var landsbyskolelærer, og hendes mor, Josephine Eißner, var meget interesseret i kvindernes stilling og havde kontakt med den første generation af borgerlige kvinderetsforkæmpere i Tyskland, blandt andre Louise Otto Peters, der i 1860'erne grundlagde Den Almene Tyske Kvindeforening (Twellmann 1972/1976).³ Clara blev uddannet som lærerinde på seminariet i Leipzig, som blev ledet af Auguste Schmidt, en af de andre berømte tidlige tyske kvinderetskvinde.⁴ Hun gik dermed en usædvanlig vej i en tid, hvor det endnu ikke var almindeligt, at kvinder fik uddannelse. I Leipzig traf hun sammen med russiske emigrantkredse og kom således i forbindelse med socialismen. Hun melder sig ind i SPD i 1878, det år, hvor socialistlovene gør partiaktivitet illegal. Dette engagement førte til brud både med hendes familie og med Auguste Schmidt, og hun blev fyret fra et par ansættelser som privatlærerinde på grund af sine radikale politiske synspunkter (Evans 1979: 96ff).

Ossip Zetkin, Claras russiske livspartner.

³ Denne forening kan på dansk grund sammenlignes med Dansk Kvindesamfund, som blev grundlagt i 1871.

⁴ Sammenlign Nathalie Zahle i Danmark.

Socialistlovene tvinger Claras russiske kæreste Ossip Zetkin til at gå i eksil, og hun følger efter ham først til Schweiz og senere til Paris. De får to sønner, og Clara tager Zetkins navn, men de gifter sig ikke, da Clara så ville have mistet sit tyske statsborgerskab. I Paris færdes parret i internationale, socialistiske emigrantkredse, læser Marx, Bebel og Engels og begynder at skrive til forskellige socialistiske tidsskrifter. Økonomisk slår de sig igennem med oversættelser og privatundervisning. Under eksilet i Paris bliver Ossip Zetkin alvorligt syg, og han dør i 1889. Clara er nu 32 år og enlig mor til to drenge på 6 og 4 år.

Anden Internationale

1889 er året, hvor Anden Internationale stiftes, meget symbolsk er det 100-året for den franske revolution. Clara Zetkin er aktiv i forberedelsen af kongressen, og sammen med seks andre kvinder repræsenterer hun de kvindelige arbejderes organisationer i Europa. Selv deltager hun som delegeret for konfektionsarbejdernes fagforening i Berlin og arbejder som en af kongressens elleve sekretærer. På kongressen holder hun en berømt tale, hvor hun præsenterer alle elementerne i det, der skulle blive den klassiske socialistiske kvindeemancipationsteori, senere udgivet i pjeceform under titlen *Die Arbeiterinnen- und Frauenfrage der Gegenwart* [Nutidens arbejderske- og kvindespørgsmål] (Thönnessen 1969/1976: 41ff.). Man hører tydeligt Bebel igennem formuleringerne:

- Kvindens og familiens situation er ikke naturgiven og uforanderlig, ej heller indstiftet af Gud og dermed uforanderlig. Den er et produkt af de materielle samfundsforhold og dermed forskellig historisk og lokalt.
- I det moderne industrisamfund er kvindens emancipation betinget af hendes økonomiske selvstændighed, det vil sige lønarbejde. Kvinders lønarbejde er muligjort af produktionsmidlernes udvikling. Man må skelne mellem det emancipatoriske moment, der ligger i kvindens økonomiske selvstændighed, og det kapitalistiske samfunds udbytning af kvindearbejdet. Det er ikke kvindearbejdet, der skal bekæmpes, men den kapitalistiske udbytning. Kvinder skal inddrages i den socialistiske bevægelse for sammen med mændene at kæmpe mod udbytningen og for socialismen.
- Kvindens stilling i ægteskabet er ligeledes betinget af de materielle forhold. Det borgerlige ægteskab, hvis reelle funktion er at sikre legitime arvinger til formuerne, sammenlignes med legal prostitution, hvor kvinden får sit underhold af manden mod at stille sig til rådighed seksuelt. Proletariatet derimod har ikke ejendom at give i arv. Her bygger et seksuelt forhold - i eller uden for ægteskab - alene på kærligheden, og dermed er det moralsk.
- Da socialisterne ønsker kvinders ligestilling på alle områder, må socialismen kræve politiske rettigheder for kvinderne på lige fod med mændene.
- Proletarkvindens kamp skal - i modsætning til de borgerlige kvinderetskvindens - ikke være nogen særskilt kvindekamp mod mændene. Den er nemlig uløseligt forbundet med det samlede proletariats kamp for socialismen. Kun under socialismen vil kvindeundertrykkelsen kunne ophæves.

I sin tale gik Clara Zetkin også i ligestillingens navn imod særlige beskyttelsesforanstaltninger for kvindeli-

ge arbejdere, f. eks. i form af forbud mod natarbejde eller mod arbejde i særligt sundhedsskadelige industrier. Men her vandt hun ikke gehør, og kongressen vedtog en række krav om særlig beskyttelse af kvinder og unge (Thönnessen 1969/1976: 42).

Efter socialistlovene

I 1890 blev socialistlovene ophævet, nu blev partiarbejde i basis igen muligt, og i det mindste i nogle af de tyske delstater kunne kvinder også organisere sig, mens det i andre, f.eks. Preussen, først blev muligt ved foreningslovenes ophævelse i 1908. Socialistlovenes ophævelse betød, at landflygtige tyske socialister kunne vende hjem. Det gjaldt også Clara Zetkin, der bosatte sig i Stuttgart med sine to små sønner. Valget af Stuttgart var ikke tilfældigt. I staten Württemberg var der nemlig ikke foreningslove, der kunne forhindre kvinders politiske aktivitet.

Clara Zetkin med sønnerne Maxim og Kostja.

Det Socialdemokratiske Parti reorganiserede sig og besluttede på sin partikongres i 1890 blandt andet, at det var på tide at gøre noget mere for at agitere blandt kvinderne. Begrundelsen for at indføre særskilte initiativer rettet mod kvinder var dels, at foreningslovene i en række af de tyske stater fortsat gjorde en officiel organisering af kvinder umulig, dels at kvinderne blev betragtet som politisk tilbagestående. Man mente, at det var nødvendigt med en særlig indsats for at vinde dem. Deres skolegang var ringe, og uddannelse havde de ikke. De fleste var beskæftiget som landarbejdere, i hjemmeindustri eller som tyende, altså i de brancher, hvor arbejdstiden var længst, lønnen lavest, og de var isolerede fra arbejdskammerater. Kun en lille del arbejdede i fabriksindustrien, hvor der var - om end utilstrækkelige - regler for løn og arbejdstid, og hvor der efterhånden blev opbygget fagforeninger. Ikke så få var på grund af lave lønninger og arbejdsløshed henvist til

at tjene deres udkomme som prostituerede. Var kvinderne gift, kom arbejdet i hjemmet som en ekstra belastning: sundhedsfarlige, overfyldte boliger, mange fødsler og aborter, manglende børnepasning, dårlig ernæring, til tider direkte sult. Der var altså andre forhold end mændenes modstand, der vanskeliggjorde agitationen blandt kvinder og deres organisering.

De initiativer, som partiet besluttede i 1890 (Thönnesen 1969/1976: 49ff.), ville man i dag kalde positiv særbehandling af kvinder:

- For at sikre kvinderepræsentation ved partikongresser får kvinderne ret til at vælge en kvindelig delegeret i en særlig kvindeforsamling, hvis partiforeningen ikke allerede har en kvindelig delegeret.
- Man opretter kvindeagitationskommissioner, der skal uddanne kvindelige agitatorer, og da kommissionerne forbydes i 1895, fordi de – som bestående af flere personer – med tilstrækkelig ond vilje kan rammes af foreningslovene, erstatter man dem med såkaldte tillidspersoner. Tillidspersonerne kunne ikke komme i konflikt med foreningslovene, da de optrådte som enkeltpersoner. Disse tillidspersoner indsamlede frivillige bidrag til partiet fra kvindelige sympatisører. Bidragene blev indadtil opfattet som kontingent, selvom de udadtil ikke gav medlemsstatus.
- Forud for partikongressen skal der hvert andet år afholdes en særlig kvindekongress for at give kvinderne lejlighed til at diskutere særlige kvindespørgsmål, f.eks. omkring beskyttelse af kvindelige arbejdere og børn, barselsorlov og politiske rettigheder.
- Der skal gøres en indsats for organiseringen af kvinder i fagforeninger.
- Man opretter oplysningsforbund for kvinder og piger.
- Der skal oprettes et kvindetidsskrift. Det skal ligge på et forholdsvist højt plan og henvende sig til kvinder, der allerede er vundet for socialismen.

Nogle socialdemokratiske mænd reagerede med latterliggørelse af kvinderne og med surhed, hvis kvinderne benyttede sig af de særlige repræsentationsregler. Men initiativerne fik succes. I 1900 var der næsten 22.000 kvindelige fagforeningsmedlemmer mod godt 4000 i 1891, og da foreningslovene blev ophævet i 1908, og kvinderne officielt kunne blive partimedlemmer i alle tyske delstater, steg antallet af kvindelige partimedlemmer fra ca. 11.000 i 1907 til ca. 62.000 i 1909 (Thönnesen 1969/1976: 62, tabel 1). Det absolutte mål var, at kvindelige medlemmer skulle integreres totalt i partiet, og som konsekvens blev de fleste særlige tiltag for kvinder nedlagt igen efter foreningslovenes fald. Et særligt kvindesekretariat fik kun lov at bestå fra 1908 til 1912.

Die Gleichheit

Tidsskriftet *Die Gleichheit* [Lighed] blev grundlagt 1891 som følge af kongresbeslutningerne i 1890, men det kom først rigtigt i gang fra 1892, hvor den økonomiske forpligtelse blev overtaget af forlagsredaktør Dietz i Stuttgart, og Clara Zetkin blev ansat som redaktør. Hun ikke blot redigerede bladet, men skrev også det meste af det selv. Bladet kom hver anden uge og var de første mange år et lille tættrykt blad i A3 format på billigt

papir og uden illustrationer. Men indholdet var vægtigt og alsidigt.

1897. Redaktøren af "*Die Gleichheit*" poserer for fotografen, stramt korrsetteret, som moden foreskrev, og med stanglorgnet i bæltet.

Artikelstoffet omhandler politiske emner af alle typer: indenrigspolitik, militærpolitik, udenrigspolitik. Emner vedrørende parti og fagforeninger indtager en fremtrædende plads. En meget stor gruppe artikler vedrører kvinders arbejdsforhold i mange forskellige brancher, og også temaer, der vedrører husholdningen, såsom ernæring, hygiejne, sundhedsforhold og bolig, fylder godt. Desuden er der i hvert nummer af bladet en eller flere litterære tekster, både digte, noveller og føljetoner, der strækker sig over flere numre. Her er niveauet svingende fra det helt trivielle til verdenslitteraturens store navne som f. eks. Goethe, Proust, Strindberg, Turgenjev og Mark Twain. Principperne for dette udvalg ses ikke kommenteret noget sted, men ambitionen har formentlig været at konfrontere bladets læsere med litteratur af anerkendt god kvalitet (Gomard & Søholm 1982). Bladets linje er tydeligvis at tilbyde en analyse og en tolkning af læsernes erfaringer og problemer i en politisk optik, hvor også tilsyneladende private forhold som f. eks. sygdom, aborter, børnedødelighed, elendige boligforhold og seksuel udnyttelse i form af prostitution eller forførelse politiseres og analyseres i lyset af de overordnede materielle forhold i samfundet: dårlig løn, hårdt arbejde, lange arbejdsdage, manglende arbejderbeskyttelse. Kort sagt: den kapitalistiske udbytning af arbejderklassen (Gomard & Søholm 1982). Artikelstoffet kommer dermed til at levere det teoretiske og politiske skyts til en fortolkning af de litterære tekster, og de

litterære teksters menneskeskildring bliver på den anden side det, der giver liv til det tørre artikelstof, så agitationen kommer til at rette sig mod både intellektet og følelserne.

Forbilleder

En tekstgenre, som er særligt udbredt i *Die Gleichheit*, er biografiske tekster om kvinder, der kan fungere som forbilleder for læserne. Som regel kvinder, der har vist mod og uegennytte i kampen for et revolutionært ideal enten ved direkte at gå på barrikaderne eller ved at yde et stort og fortjenstfuldt hverdagsarbejde for partiet. De egenskaber, der fremhæves hos disse kvinder, viser igen den sammenkobling af traditionelt maskuline og traditionelt feminine træk, som vi så ovenfor hos Bebel i kombinationen af 'mod', 'uforfærdethed' og 'viljestyrke' med, hvad bladet kalder 'ægte kvindelig godhed', 'selvfornægtelse' og 'moderkærlighed'.

Det ideelle parforhold mellem kvinde og mand, hvor det både gælder den personlige lykke og den fælles kamp for revolutionære mål, eksemplificeres i beretningen om Anita Garibaldi, hustruen til den italienske frihedshelt fra 1848: "Hun var ikke blot frihedskæmperens elskede, men også hans fortrolige, hans fælle i sindelag og kamp, den tro kammerat, der krævede sin halvdel af alle livets og kampens byrder og bar den med glæde" (Årg. 1892: 183, min oversættelse). Mere programmatisk formuleres det i en artikel fra 1898: "Ikke husslavinde, ikke mandekvinde, men kvindeligt fuld-menneske":

Derfor: Frihed for kvinden til at udvikle og udleve alle sider af sit væsen stærkt og harmonisk. Kvinden og mennesket i hende skal sideløbende og sammen udfoldes fuldt ud, uhindret af ydre barrierer, som med vold fører udviklingen i den ene eller den anden retning, afbryder dens strøm, dræber eller invaliderer nogle egenskaber og kunstigt fremmer andre. Kun den kvinde, der er et kvindeligt fuld-menneske i ordets bedste betydning, formår at yde det højeste som mor, hustru og borgerinde. Hun erkender klart sine mangfoldige opgaver og har kraften til at opfylde dem; med kærlig forståelse og respektfuldt hensyn møder hun andres særpræg; tålmodigt og modigt fordyber hun sig i menneske- og samfundslivets vanskelige problemer; med aldrig svigtende handlekraft er hun altid parat til at gøre noget. Hendes liv og virke i samfundet lader hende klart forstå den høje betydning af hendes virke i familien. Og pligterne i hjemmet skærper hendes blik og øver hendes evner for virksomhed i det offentlige liv (Årg. 1898: 9, min oversættelse).

I det noget knudrede begreb 'weiblicher Vollmensch' [kvindeligt fuld-menneske] forsøger Clara Zetkin at komme ud over det rent additive forhold mellem traditionelt kvindeligt og traditionelt mandligt træk til fordel for en syntese, hvor kvindeligt og mandligt indgår i en højere, gensidigt kvalificerende og modificerende enhed. I lighed med tidens borgerlige kvinderekskriver trækker hun på den tyske idealismes formulering af humanitetsidealet og dens idé om det harmoniske menneske. Men indsats i både en klassepolitisk og en kønspolitisk kontekst (Gomard & Søholm 1982: 294).

En nøgleposition

Clara Zetkin havde i 1899 giftet sig med den langt yngre kunstmaler Friedrich Zundel (1875-1948). Partiledelsen var forarget, også fordi parret havde levet sammen forud for brylluppet. (Så længere rakte den programmatisk formulerede frie seksualmoral ikke!) Trods ægteskabet kaldte Clara sig fortsat Zetkin, eller ved visse lejligheder Zetkin-Zundel. Dette ægteskab varede til 1927, hvor parterne lod sig skille (Evans 1979: 97).

Som redaktør af *Die Gleichheit* kom Clara Zetkin i stigende grad til at indtage en nøgleposition i den socialistiske kvindebevægelse, nationalt såvel som internationalt. Hun var medlem af SPD's partiledelse 1900-1917, og det er på hendes forslag, at den internationale socialistiske kvindekongress, der finder sted i København 1910, beslutter at fejre den 8. marts som kvindernes internationale kampdag. Allerede i 1907 var *Die Gleichheit* blevet gjort til internationalt organ for den socialistiske kvindebevægelse, og der optræder i stigende grad smånotiser og beretninger fra kvindelige korrespondenter i andre lande (Evans 1979).

Husmødre og børn

I SPD blev *Die Gleichheit* ved flere partikongresser kritiseret for at være for kompliceret for læserne, og der blev rejst forslag om, at bladet skulle gøres mere populært. Men det nægtede Clara Zetkin. Målet var ikke at vinde de uskoledede kvindemasser, her skulle andre midler til i form af letlæselige småbrochurer. *Die Gleichheit*, derimod, skulle henvende sig til de kvinder, der allerede var vundet for socialismen. Alligevel opprioriterede Clara Zetkin i 1905 stofområder, der vedrørte hjem og familie ved at indføre to tillæg til bladet: *Für unsere Kinder* [For vore børn] og *Für unsere Mütter und Hausfrauen* [For vore mødre og husmødre]. Teksterne i tillægget for mødre og husmødre koncentrerer sig i høj grad om spørgsmål som sundhed og børneopdragelse. Det lyder måske ikke videre revolutionært, men ikke mindst på børneopdragelsens område er det tydeligt, at der arbejdes ideologisk. Opdragelse skal ikke foregå med prygl, men ved samtale og moderens gode eksempel, og børnene skal opdrages til indbyrdes solidaritet og solidaritet med arbejderklassen. I børnetillægget er det underholdende stof ment som et alternativ til den religiøse og autoritære opdragelse i kejserrigets skoler og viser ikke bare drenge, men også piger som udadvendte og handlekraftige individer. Tillæggene kan altså ses som andet og mere end harmløs underholdning. Det gælder politiseringen af de områder, der i tidens borgerlige offentlighed blev opfattet som private (Gomard & Søholm 1982). De blev en stor succes og blev senere på utallige opfordringer genoptrykt i bogform.

Det udgrænsede

Die Gleichheit kommer vidt omkring, men der er emner, der ikke berøres: Druk, seksuel undertrykkelse inden for arbejderklassen og mænds vold mod kvinder og børn synes at være tabu. At det var udbredt i praksis, ved vi fra arbejdererindringer (Gomard 1989). Og at

temaet var oppe i tiden, fremgår med al ønskelig tydelighed af samtidens borgerlige kvindelitteratur. Når det gælder kvinde-mand-forholdet i arbejderklassen, tager *Die Gleichheit* hellere forskud på socialismens parforholdsutopi. I overensstemmelse med Bebels overordnede tanke, at kvinderne skal føre klassekamp sammen med mændene, og kvindernes undertrykkelse vil forsvinde af sig selv, når socialismen er nået, vil *Die Gleichheit* tydeligvis undgå at vende kvinderne mod deres egne mænd. Det strider ikke mod denne logik, at *Die Gleichheit* går ind for skilsmisse. Når det er følelserne frem for ægteskabsinstitutionen, der legitimerer parforholdet og seksualiteten, bør parforholdet kun opretholdes, så længe parterne elsker hinanden.

I sin foregribelse af utopien bliver *Die Gleichheit* indimellem direkte urealistisk, f. eks. i den artikelserie, der i 1913-14 omhandler det, der blev kaldt fødselsstrejken. Efter 1900 dalede fødselstallet i kejserriget – i forlængelse af større viden om og bedre adgang til svangerskabsforebyggelse. Myndighederne frygtede demografiske konsekvenser såsom mangel på arbejdskraft og mangel på soldater til hæren. Også arbejderklassens kvinder gjorde brug af muligheden for at få mindre børneflokkene. Det kunne Clara Zetkin ikke acceptere. Jo, naturligvis i individuelle tilfælde, hvis sygdom eller særlig stor social nød gjorde det påkrævet. Men ellers var idealet store børneflokkene, så den revolutionære klasse kunne blive talstærk – ledsaget af historien om den heroiske mor til ti børn, der også kunne finde tid til at arbejde for partiet (Gomard & Søholm 1982; Liversage 1980).

Søstre eller klassefjender?

Allerede i sin tale ved stiftelsen af Anden Internationale i 1889 havde Clara Zetkin understreget, at socialistiske kvinder ikke bør gøre fælles sag med den borgerlige kvindebevægelse. Denne linje forfølger hun ubønhørligt i *Die Gleichheit*. I den socialistiske bevægelse var der faktisk mange veluddannede kvinder af borgerlig herkomst, der, i lighed med Clara Zetkin selv, af idealistiske grunde tilsluttede sig arbejderbevægelsen. En af dem var Henriette Fürth. I 1896, efter at Clara Zetkin i en stor tale på partikongressen i Gotha havde gentaget afvisningen af at samarbejde med borgerlige kvinder, foreslår Henriette Fürth, at man på begrænsede områder som f. eks. stemmeretten godt kan gøre fælles sag med de borgerlige kvindeforeninger. Clara Zetkin erklærer sig uenig, og dette fører til en af de ganske få debatter, der findes i *Die Gleichheit*. Uenighederne strækker sig over flere numre og udarter på begge sider ligefrem til personlig mistænkeliggørelse. Som redaktør kan Clara Zetkin tildele sig selv det sidste ord, og det gør hun. Om andre eventuelt har forsøgt at deltage i debatten, ved vi ikke. I givet fald er deres indlæg ikke blevet trykt (Gomard 1981: 19). Henriette Fürth hører vi heller ikke mere til.

Men omkring 1900 melder Lily Braun sig på banen, og hun bliver tydeligvis en slem torn i øjet på Clara Zetkin. Lily Braun, født von Gizycki, var adelig officersdatter, del af den borgerlige kvindebevægelse, og hun færde-

des også i intellektuelle kredse med socialistiske sympatier. Alt i alt nok til at bevirke et brud med hendes familie. Dette blev komplet, da hun senere giftede sig med socialisten Heinrich Braun og meldte sig ind i Socialdemokratiet. I 1901 skrev hun er kæmpestor bog *Die Frauenfrage: Ihre geschichtliche Entwicklung und ihre wirtschaftliche Seite* [Kvindespørgsmålet: Dets historiske udvikling og dets økonomiske side], som måske nok kan ses som hendes personlige forsøg på at skabe et alternativ til Bebels *Die Frau und der Sozialismus*. Lily Braun mente, at socialismen ikke bare var arbejderklassens, men hele menneskeheden sag. Kun socialismen ville være i stand til at skabe de materielle og åndelige forudsætninger for personlighedens absolutte udfoldelse. Her hører man ekkoet af Nietzsches personligheds-kult i en ret så speciel syntese med socialistiske idealer.

Lily Braun tilhørte partiets reformistiske fløj og gik ind for samarbejde med den borgerlige kvindebevægelse. Hun må nok karakteriseres som lidt af en politisk sværmer, men hun var højt begavet og gjorde et stort arbejde for at få tjenestepigerne til at organisere sig i fagforeninger, ligesom hun var meget interesseret i mødres vilkår. I starten af sit partimedlemskab fulgte Lily Braun Clara Zetkins paroler og undsagde den borgerlige kvindebevægelse i *Die Gleichheit's* spalter, men denne fase var snart forbi, og det ser ud til, at der både åbent – og især bag kulisserne – foregik en regulær magtkamp mellem hende og Clara Zetkin, hvor deres uenigheder i *Die Gleichheit* kun er overfladekrusninger (Gomard 1981: 19 f.). Helt galt går det i 1901, hvor Lily Braun foreslår oprettelse af arbejderkollektiver med fælles madlavning og børnepasning, en interessant vision, som ligger godt i forlængelse af socialistisk utopisk tænkning. Clara Zetkin jorder denne ide så grundigt, at det grænser til det personligt injurierende. Til sidst lykkedes det Clara Zetkin og kredsen af hendes støtter med yderst ufine midler at intrigere Lily Braun ud af partiets kvindesammenhænge, og hun forlader desillusioneret partiet omkring 1907.

Men Lily Braun tog hævn i sine erindringer *Die Memoiren einer Sozialistin* [En kvindelig socialists memoirer] fra 1922. Her beskriver hun Clara Zetkins hårde justits i partiets kvindesammenhænge, hvordan hun bossede sine anskuelser igennem over for de kvinder, hun var uenig med – og hvordan hun ved intriger sørgede for, at de kvinder, der blev sendt som delegerede til partikongresserne, repræsenterede hendes linie (Braun 1922).

Ideologiske modsætninger under Første Verdenskrig

Modsætningen mellem SPD's revolutionære og reformistiske fløje skærpedes i forbindelse med Første Verdenskrig. Clara Zetkin var sammen med bl.a. Rosa Luxemburg og Karl Liebknecht del af partiets venstrefløj og glødende krigsmodstander i modsætning til partiets flertal, der anså krigen for en defensiv krig og støttede Tysklands krigsdeltagelse (Evans 1979). For Clara Zetkin var der ingen tvivl om, at Verdenskrigen var en imperialistisk krig, hvor proletariatet i de krigs-

førende nationer blev sat til at bekæmpe deres egne klassefæller.

Die Gleichheit havde fra starten været talerør for en antimilitaristisk, pacifistisk linie, og denne holdning skærpes under krigen. Clara Zetkin formulerer det som kvindernes pligt at kæmpe ideologisk mod krigen, de skulle forsøge at modvirke krigspropagandaen over for deres børn, de skulle deltage i det internationale fredsarbejde, og de skulle holde partiet i gang, mens mændene var i felten, og sørge for at abonnere på partipressen og sende aviserne til mændene derude ved fronten. Plus, naturligvis, sørge for hjemmets opretholdelse under krigens varemangel og andre materielle og menneskelige problemer. I litteraturdelen i *Die Gleichheit* bliver slagmarkens og skyttegravens gru og civilbefolkningens lidelser hovedfokus for digte, noveller og foljetoner (Gomard 1985).

Med disse holdninger kom Clara Zetkin på kant med kejserrigets myndigheder, og *Die Gleichheit* blev ramt af censuren. Hvor stærkt kan man se, fordi redaktionen meget virkningsfuldt lod de partier, hvor censors saks havde været på spil, stå som hvide huller i trykbilledet. Men det var ikke tilstrækkeligt for Clara Zetkin at skrive mod krigen. I 1915 tog hun initiativ til at indkalde socialistiske kvinder fra de krigsførende nationer til en international fredskonference på neutral grund i Schweiz (Evans 1979). Resolutionen fra konferencen gentager de analyser af krigen, der optræder i *Die Gleichheit*, og opfordrer arbejderkvinderne i de krigsførende nationer til at forsøge at sætte en stopper for krigen gennem massemanifestationer. Det lykkedes som bekendt ikke, men Clara Zetkin kom til at tilbringe nogle måneder i fængsel, arresteret for landsforræderi.

Enden på historien

Sammen med bl.a. Rosa Luxembourg og Karl Liebknecht organiserede Clara Zetkin partiets revolutionære fløj i Spartakistforbundet. Dette førte i 1917 til en spaltning af partiet. Clara Zetkin tilsluttede sig USPD, det Uafhængige Socialdemokratiske Parti i Tyskland og blev derfor frataget sine tillidshverv, herunder også posten som redaktør af *Die Gleichheit*. Bladet blev videreført af SPD med en ny redaktion, men blev nedlagt i 1922.

I 1919 indtrådte Clara Zetkin i KPD, det nydannede Tyske Kommunistparti, hvor hun overtog en række tillidshverv i partiets kvindesammenhænge. I perioden 1920-33 var hun rigsdagsmedlem for partiet. I 1932, ved den sidste åbning af den tyske Rigsdag før Hitlers magtovertagelse, var det Clara Zetkin, der som rigsdagens alderspræsident holdt åbningstalen. Hun benyttede lejligheden til et stærkt angreb på nazismen, som hun fortolkede som kapitalismens yderste konsekvens (Staude 1982). I sine sidste år opholdt Clara Zetkin sig meget i Sovjetunionen, hvor hun døde i 1933. Hendes urne er bisat i Kremles mur.

Kirsten Gomard er lektor i kønsforskning ved Afdeling for Kønsforskning og Afdeling for Europastudier, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Litteraturliste

Primærlitteratur

Braun, Lily (1901 [1979]): *Die Frauenfrage: Ihre geschichtliche Entwicklung und ihre wirtschaftliche Seite*. Mit einer Einleitung von Beatrix W. Bouvier. Berlin, Bonn: Dietz.

Braun, Lily (1922): *Memoiren einer Sozialistin*. München: Langen.

Bebel, August (1879 [1929/1979]): *Die Frau und der Sozialismus*. Jubiläumsausgabe. Berlin, Bonn: Dietz.

Engels, Friedrich (1884 [1891/1971]): *Familiens, privatejendommens og statens oprindelse*. København: Politisk Revy.

Die Gleichheit. Zeitschrift für die Interessen der Arbeiterinnen: Mikrofilm.

Sekundærlitteratur

Evans, Richard J (1979): *Sozialdemokratie und Frauenemanzipation im deutschen Kaiserreich*. Berlin, Bonn: Dietz.

Gomard, Kirsten (1981): "Enighedens pris – om agitationen i den tidlige proletariske kvindebevægelse i Tyskland". In: *Forum for Kvindeforskning* Vol.1, no.2: 14-21.

Gomard, Kirsten (1985): "Die Agitation der "Gleichheit" als proletarische Frauenöffentlichkeit, untersucht anhand der Beiträge zum Thema Aufrüstung, Krieg und Pazifismus, 1892-1917". In: *Greifswalder Germanistische Forschungen* Vol. 6: 65-72.

Gomard, Kirsten (1989): "Die Propaganda der "Gleichheit" zwischen Realität und Utopie". In: *Greifswalder Germanistische Forschungen* Vol. 10: 40-45.

Gomard, Kirsten; Søholm, Kirsten Molly (1982): "Det tyske socialdemokratis kvindetidsskrift „Die Gleichheit“ som proletarisk kvindeoffentlighed" In: *Overgangskvinden. Kvindeligheden som historisk kategori – Kvindeligheden 1880-1920*, red. Bryld, Mette; Inger-Lise Hjort-Vetlesen; Nina Lykke; Annelise Ballegaard Petersen; Bente Rosenbeck, Odense: Odense Universitetsforlag: 282-303.

Klos, Michael (1996): *Tyskland 1871-1996*. København: Munksgaard.

Liversage, Toni (1980): *At erobre ordet*. København: Tiderne skifter.

Ravn, Anna-Birte (1989): "Mål og midler i den gamle og nye kvindebevægelse. Lighed eller forskellighed – et umuligt valg!" In: *Nyt Forum for Kvindeforskning* Vol. 9, no. 3: 8-20.

Staude, Fritz (1982): *Clara Zetkin. Bilder und Dokumente*. Leipzig: Verlag für die Frau.

Thönnessen, Verner (1969 [1976]): *Frauenemanzipation. Politik und Literatur der deutschen Sozialdemokratie zur Frauenbewegung 1863-1933*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.

Twellmann, Margrit (1972 [1976]): *Die deutsche Frauenbewegung. Ihre Anfänge und erste Entwicklung 1843-1889*. Kronberg: Athenäum Verlag.

Wolthers, Anette (2002): *Køn og fagbevægelse i 100 år*. København: Fagbevægelsens Interne Uddannelser. Landsorganisationen i Danmark.